সপ্তম খণ্ড

প্ৰথম অধ্যায়

জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় তত্ত্ব

(Theories of the Origin of Knowledge)

7.1.1. জ্ঞানবিদ্যা (Epistemology) ঃ

দৰ্শনৰ যিটো শাখাই জ্ঞানৰ উৎপত্তি, স্বৰূপ, চৰ্ত, সীমা প্ৰভৃতি আলোচনা কৰে তাকেই জ্ঞানবিদ্যা বোলে। আমি আগতেই আলোচনা কৰিছো যে, তত্ত্বালোচনা কৰাৰ পূৰ্বেই জ্ঞানবিদ্যাৰ আলোচনা কৰাটো অপৰিহাৰ্য। কাৰণ জ্ঞানৰ উৎপত্তিকি ভাৱে হয় আৰু যথাৰ্থ জ্ঞানৰ চৰ্ত কি?— এইবোৰ যদি আগতে জনা নাযায় তেতিয়াহ'লে তত্ত্বালোচনা কৰাৰ কোনো সাৰ্থকতা নাথাকে। সত্যক জনাই হৈছে দৰ্শনৰ উদ্দেশ্য।

জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ ঃ (Theories of the origin of knowledge)

জ্ঞানৰ উৎপত্তি কি ভাৱে হয়? বা জ্ঞানৰ উৎস কি? এইটো জ্ঞানবিদ্যাৰ এটা জটিল প্ৰশ্ন। এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত দাৰ্শনিক সকল একমত নহয়। সেয়ে জ্ঞানৰ উৎসক কেন্দ্ৰ কৰি জ্ঞানবিদ্যাত বিভিন্ন মতবাদৰ উদ্ভৱ হোৱা দেখা যায়। তাৰ ভিতৰত চাৰিটা উল্লেখযোগ্য মতবাদ হৈছে— বুদ্ধিবাদ (Rationalism), অভিজ্ঞতাবাদ (Empiricism), বিচাৰবাদ (Criticism) আৰু স্বজ্ঞাবাদ (Intuitionism)। এই অধ্যয়ত আমি আলোচনা কৰিবলৈ লোৱা জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ কেইটা হ'ল— বুদ্ধিবাদ আৰু অভিজ্ঞতাবাদ।

বুদ্ধিবাদ (Rationalism) ঃ

বুদ্ধিবাদ অনুসৰি যথাৰ্থ জ্ঞানৰ উৎস হৈছে বুদ্ধি। বুদ্ধিয়েই হৈছে যথাৰ্থ জ্ঞান লাভৰ প্ৰধান উপায়। বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকলৰ মতে ইন্দ্ৰিয়ৰ সহায়ত যি জ্ঞান লাভ কৰা যায় সেই জ্ঞান অসম্পূৰ্ণ আৰু অনিশ্চিত। ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষৰ সহায়ত যি জ্ঞান লাভ কৰা যায় সেই জ্ঞান হৈছে বস্তুৰ বাহ্যৰূপৰ জ্ঞান, বস্তুৰ অন্তৰ্নিহিত স্বৰূপ সম্বন্ধে জ্ঞান নহয়। ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষই সৰ্বজনস্বীকাৰ্য আৰু অৱশ্যস্বীকাৰ্য জ্ঞান দিব নোৱাৰে। যথাৰ্থ জ্ঞান শাশ্বত, সাৰ্বিক, সনাতন আৰু নিশ্চিত। ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষই তত্ত্বজ্ঞান অৰ্থাৎ শাশ্বত, সাৰ্বিক, সনাতন আৰু নিশ্চিত জ্ঞান দিব নোৱাৰে। সেইকাৰণেই বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকলে বাহ্য অভিজ্ঞতাক বৰ্জন কৰি বুদ্ধিকেই যথাৰ্থ জ্ঞান লাভৰ উৎস বুলি কৈছে।

বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকলৰ মতে, বুদ্ধিয়ে আমাক কিছুমান অভিজ্ঞতাপূৰ্ব বা অন্তৰ্জাত

ধাৰণা দিয়ে। এই ধাৰণাবোৰ স্বতঃসিদ্ধ আৰু সেইকাৰণেই নিঃসন্দিগ্ধ ভাৱে সত্য। এই অন্তৰ্জাত ধাৰণাসমূহৰ পৰাই জ্ঞানৰ সৌধ গঠিত হয়।

প্ৰাচীন বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক 'হিচাপে গ্ৰীক দাৰ্শনিক ছক্ৰেটিছ আৰু প্লেটোৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। ছক্ৰেটিছৰ মতে বুদ্ধিয়েই হৈছে জ্ঞান লাভৰ একমাত্ৰ উপায়। কাৰণ প্ৰত্যয় বা সামান্য ধাৰণাৰ জৰিয়তেই আমি জ্ঞান আহৰণ কৰো আৰু বুদ্ধিৰ দ্বাৰাই এই সামান্য ধাৰণাবোৰ গঠিত হয়। প্লেটোৰ মতেও প্ৰকৃত জ্ঞান অভিজ্ঞতা নহয়, বুদ্ধিৰ সহজাত ক্ষমতাৰ ওপৰতহে প্ৰতিষ্ঠিত। প্ৰকৃত জ্ঞান অনিবাৰ্য, সাৰ্বজনীন আৰু নিশ্চিত আৰু তেনে জ্ঞান বুদ্ধিয়েই দিব পাৰে।

আধুনিক পাশ্চাত্য দৰ্শনৰ ইতিহাসত বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক হিচাপে ডেকাৰ্ট (Descartes), স্পিনোজা (Spinoza), লাইব্‌নিজ (Leibnitz) আৰু উল্‌ফৰ (Wolff)ৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। এওঁলোক সকলোৱে একমত যে বুদ্ধিৰ জৰিয়তে যি জ্ঞান লাভ কৰা যায় সেই জ্ঞান যথাৰ্থ আৰু নিশ্চিত। তথাপি ইন্দ্ৰিয়লব্ধ জ্ঞান সম্পৰ্কে এওঁলোক একমত নহয়। কোনো কোনোৰ মতে ইন্দ্ৰিয়লব্ধ জ্ঞান মানেই ভ্ৰান্ত আৰু কোনো কোনোৰ মতে এই জ্ঞান অসম্পূৰ্ণ আৰু অযথাৰ্থ।

ডেকাৰ্টক আধুনিক পাশ্চাত্য দৰ্শনৰ জনক বুলি কোৱা হয়। তেওঁ পাশ্চাত্য দৰ্শনৰ ইতিহাসত বুদ্ধিবাদক এক মৰ্যদাৰ আসনত প্ৰতিষ্ঠা কৰে। ডেকাৰ্টৰ মতে আমাৰ মনত তিনি প্ৰকাৰৰ ধাৰণা থাকে। যেনে— (1) আগন্তুক ধাৰণা (Adventitious Idea), (2) কৃত্ৰিম বা কাল্পনিক ধাৰণা (Factitious Ideas) আৰু (3) অন্তৰ্জাত ধাৰণা (Innate Ideas)।

যিবোৰ ধাৰণা বাহ্যবস্তুৰ লগত ইন্দ্ৰিয়ৰ সংস্পৰ্শৰ ফলত আমাৰ মনলৈ আহে, সেইবোৰ ধাৰণাক আগন্তুক ধাৰণা বোলে। যেনে— নদী, পাহাৰ, নীলা আকাশ, গছৰ পাত আদি।

যিবোৰ ধাৰণা কোনো বাহ্যবস্তুৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰাকৈ মনে দুই বা তাতোধিক ধাৰণাক সংযোগ কৰি এক নতুন ধাৰণা সাজি লয়, তাকে কৃত্ৰিম ধাৰণা বোলে। যেনে— পক্ষীৰাজ ঘোঁৰা, সোণৰ পাহাৰ ইত্যাদি। এই ধাৰণাবোৰ কল্পনা প্ৰসূত, সেইকাৰণে এই ধাৰণাবোৰ স্পষ্ট আৰু স্বচ্ছ নহয়। গতিকে এই দুই প্ৰকাৰৰ ধাৰণাৰ পৰা কেতিয়াও যথাৰ্থ জ্ঞান উৎপত্তি হ'ব নোৱাৰে। যথাৰ্থ জ্ঞান অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ পৰা বুদ্ধিৰ জৰিয়তে লাভ কৰা যায়।

ডেকাৰ্টৰ মতে, আমাৰ মনত কিছুমান ধাৰণা জন্মৰ পৰাই থাকে। সেইধাৰণাবোৰ হৈছে অসীমতা, নিত্যতা, পূৰ্ণসত্তা বা ঈশ্বৰৰ ধাৰণা, নৈতিকতাৰ ধাৰণা, কাৰ্য-কাৰণ সম্পৰ্কীয় ধাৰণা ইত্যাদি। এই ধাৰণাবোৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা লাভ কৰা নাযায়। ডেকাৰ্টৰ মতে এই ধাৰণাবোৰ ঈশ্বৰে জন্মৰ সময়তেই আমাৰ মনত ৰোপণ কৰি দিয়ে। এই ধাৰণাবোৰক ডেকাৰ্টে অন্তৰ্জাত ধাৰণা বা সহজাত ধাৰণা (Innate ideas) বুলি কৈছে। এই ধাৰণাবোৰ নিজে নিজেই মনত উদ্ভৱ হয় বাবে এই ধাৰণাবোৰক অন্তৰ্জাত ধাৰণা বুলি কোৱা হয়। বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক

DAILY ASSAM

সকলৰ মতে, অন্তৰ্জাত ধাৰণাসমূহ অভিজ্ঞতাপূৰ্ব ধাৰণা। এইবোৰ স্বত:সিদ্ধ আৰু নিশ্চিত ধাৰণা। সেইকাৰণে এই ধাৰণাবোৰ সকলো মানুহৰ মনত একে হ'ব, কোনো পৰিস্থিতিতেই পৰিবৰ্তিত হ'ব নোৱাৰে। জন্মৰ সময়ত এই ধাৰণাবোৰ সুপ্ত অৱস্থাত থাকে। বুদ্ধিৰ জৰিয়তেই এই ধাৰণাবোৰৰ পৰা যথাৰ্থ জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়।

ডেকাৰ্ট এজন গণিতশাস্ত্ৰবিদ আছিল। তেওঁৰ মতে গণিতত যিদৰে কিছুমান স্বত:সিদ্ধ সূত্ৰৰ পৰা নিগমন পদ্ধতিৰে যথাৰ্থ সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায়, ঠিক তেনেকৈ দৰ্শনতো যদি কিছুমান স্বতঃসিদ্ধ অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ পৰা বুদ্ধিৰ জৰিয়তে নিগমন পদ্ধতিৰে সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায় তেতিয়া দাৰ্শনিক জ্ঞান গাণিতিক জ্ঞানৰ দৰে সুনিশ্চিত আৰু যথাৰ্থ হ'ব।

দাৰ্শনিক স্পিনোজাও ডেকাৰ্টৰ দৰে বুদ্ধিবাদৰ সমৰ্থক আৰু অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ অস্তিত্বত বিশ্বাসী। স্পিনোজাৰ মতে, দৰ্শনৰ উদ্দেশ্য হৈছে বিষয় বস্তুৰ পূৰ্ণজ্ঞান অৰ্জন কৰা আৰু সেই জ্ঞান কেৱল বিশুদ্ধ চিন্তাৰ বা বুদ্ধিৰ দ্বাৰাই সম্ভৱ। বুদ্ধিৰ দ্বাৰা সত্যক প্ৰত্যক্ষভাৱে জানিব পাৰি। স্পিনোজাৰ মতে সকলো জ্ঞান মানুহৰ মনৰ ভিতৰতে সৃষ্টি হয়। তেওঁৰ মতে, দ্ৰব্য (Substance), গুণ (Quality) আৰু বিকাৰ (Mode)— এই তিনিটাই প্ৰধান অন্তৰ্জাত ধাৰণা আৰু এই তিনিটা ধাৰণাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই আন আন সত্যক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পৰা যায়।

দাৰ্শনিক লাইব্‌নিজৰ মতেও যথাৰ্থ জ্ঞান বুদ্ধিৰ পৰাই উৎপত্তি হয়। লাইব্‌নিজৰ মতে মাত্ৰ কিছুমান ধাৰণাই যে অন্তৰ্জাত তেনে নহয়, আমাৰ সকলো ধাৰণাই অন্তৰ্জাত। তেওঁ মন বা আত্মাক 'মনাড' (Monad) বুলি অভিহিত কৰিছে। 'মনাড' হৈছে অসংখ্য আধ্যাত্মিক সত্তা আৰু প্ৰত্যেকটোৱে স্বতন্ত্ৰ। এনে আধ্যাত্মিক সত্তাক তেওঁ 'গবাক্ষবিহীন' বা 'খিৰিকী বিহীন' (Windowless) বুলি অভিহিত কৰিছে। সেইকাৰণে বাহিৰৰ পৰা কোনো জ্ঞান মনৰ ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰিব নোৱাৰে। সকলো প্ৰকাৰৰ জ্ঞান মনৰ মাজত সুপ্ত অৱস্থাত নিহিত থাকে আৰু মনে বুদ্ধিৰ জৰিয়তে সেই অন্তৰ্নিহিত জ্ঞানবোৰৰ বিকাশ সাধন কৰে। গতিকে বুদ্ধিয়েই হৈছে জ্ঞানৰ উৎস।

লাইব্‌নিজৰ পিচত তেওঁৰ শিষ্য ভন উল্‌ফৰ (Von Wolff)ৰ মতবাদেও বুদ্ধিবাদক এটা সুসংহত ৰূপ প্ৰদান কৰে। উল্‌ফৰ মতেও মনৰ ভিতৰত কেতবোৰ মৌলিক তথা অন্তৰ্জাত ধাৰণা নিহিত হৈ থাকে। এই ধাৰণাবোৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই নিগমন পদ্ধতিৰে বুদ্ধিৰ জৰিয়তে জগত, আত্মা, ঈশ্বৰ আদি সকলো বিষয়ৰ জ্ঞান লাভ কৰা যায়।

বুদ্ধিবাদৰ সমালোচনা ঃ

জ্ঞানোৎপত্তিৰ মতবাদ হিচাপে বুদ্ধিবাদ যদিও এটা উল্লেখযোগ্য মতবাদ তথাপি ই দোষমুক্ত নহয়। বুদ্ধিবাদৰ বিৰুদ্ধে থকা প্ৰধান সমালোচনা সমূহ হ'ল—

DAILY ASSAM

(1) বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকলৰ মতে অভিজ্ঞতালব্ধ সকলো জ্ঞানেই সংশয়াত্মক বা ভ্ৰান্ত। বুদ্ধিবাদী সকলৰ এই মত গ্ৰহণযোগ্য নহয়। কিয়নো কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত অভিজ্ঞতায়ো আমাক নিশ্চিত আৰু শুদ্ধ জ্ঞান দিব পাৰে। সকলো যথাৰ্থ জ্ঞান অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ পৰা উদ্ভুত— এই কথা মানি লোৱা উচিত নহয়।

(2) ডেকাৰ্টৰ মতে গণিতশাস্ত্ৰত যিদৰে কেতবোৰ স্বত:সিদ্ধ সূত্ৰৰ পৰা নিগমন পদ্ধতিৰে নিশ্চিত সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায়, ঠিক সেইদৰে অন্তৰ্জাত ধাৰণাবোৰৰ পৰা বুদ্ধিৰ জৰিয়তে নিগমন পদ্ধতিৰে দৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰতো যথাৰ্থ নিশ্চিত জ্ঞান পোৱা যায়। এই কথাও গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি। কিয়নো দৰ্শনৰ জ্ঞানৰ লগত গাণিতিক জ্ঞানৰ পাৰ্থক্য আছে। গাণিতিক জ্ঞান হ'ল অমূৰ্ত (abstract) বিষয়ৰ জ্ঞান, আৰু দৰ্শনৰ জ্ঞান মূৰ্ত (concrete) বিষয়ৰ জ্ঞান। অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি চিন্তনৰ জৰিয়তে জগত আৰু জীৱনৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে জ্ঞান দিয়াই দৰ্শনৰ উদ্দেশ্য।

(3) যি অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ ওপৰতে বুদ্ধিবাদৰ ভিত্তি তাক লকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি প্ৰায়বোৰ অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিকে তীব্ৰ সমালোচনা কৰিছে। লকৰ মতে প্ৰকৃততে যদি কোনো অন্তৰ্জাত ধাৰণা থাকে তেতিয়াহ'লে এই ধাৰণা সকলোৰে মনত উপস্থিত থাকিব আৰু সকলোৱে এই ধাৰণাবোৰক স্বীকাৰ কৰি ল'ব। কিন্তু সৰ্বজনস্বীকৃত আৰু সমভাৱে সকলোৰে মনত বৰ্তমান এনে ধাৰণা দেখা নাযায়। ঈশ্বৰ, নৈতিকতা প্ৰভৃতি ধাৰণা সম্পৰ্কে মানুহৰ মাজত মতানৈক্য দেখা যায়। সেইকাৰণে স্বত:সিদ্ধ সত্য যে যথাৰ্থতেই স্বত:সিদ্ধ এই সম্পৰ্কে সন্দেহৰ অৱকাশ থাকি যায়।

(4) অন্তৰ্জাত আৰু স্বত:সিদ্ধ সাধাৰণ সত্যৰ পৰাই নিগমন পদ্ধতিৰে সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱাই যদি জ্ঞান লাভৰ একমাত্ৰ পন্থা হয়, তেতিয়াহ'লে জ্ঞানৰ অগ্ৰগতিয়েই ৰুদ্ধ হৈ যাব। কিন্তু জ্ঞানৰ অগ্ৰগতিক কোনোমতেই অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।

(5) বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকলে বুদ্ধিকেই যথেষ্ট গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে। অভিজ্ঞতাক বাদ দি বুদ্ধিকেই জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস বুলি কৈছে। বুদ্ধিবাদী সকলে যিবিলাক কথা যুক্তি বা বুদ্ধিৰে প্ৰমাণ কৰিব পৰা নাই সেইবিলাক বিনাবিচাৰে গ্ৰহণ কৰিছে। সেইকাৰণে এই মতবাদ নিৰ্বিচাৰবাদী হৈ পৰিছে।

অভিজ্ঞতাবাদ (Empiricism) ঃ

অভিজ্ঞতাবাদ মতে অভিজ্ঞতাই হৈছে জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস। 'অভিজ্ঞতা' শব্দটোৰ দ্বাৰা অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিক সকলে ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষৰ জৰিয়তে লাভ কৰা জ্ঞানৰ কথা বুজাইছে। আমাৰ সকলো জ্ঞান ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰ পৰাই লাভ কৰা যায়। গতিকে ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাই জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস।

প্ৰাচীন কালত গ্ৰীক পৰমাণুবাদী (Atomist) আৰু চফিষ্টসকলে (Sophists) সৰ্বপ্ৰথমে এই মতবাদৰ প্ৰৱৰ্তন কৰে। তেওঁলোকৰ মতে অভিজ্ঞতাৰ পৰাই জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়। চফিষ্ট সকলৰ মতে, ব্যক্তিৰ অভিজ্ঞতাই হ'ল সত্য-মিথ্যা বিচাৰৰ মাপকাঠি।

বৰ্তমান কালৰ দাৰ্শনিক বেকনে (Francis Bacon) অভিজ্ঞতাবাদক প্ৰণালীবদ্ধভাৱে প্ৰতিষ্ঠা কৰে। দাৰ্শনিক বেকনৰ মতে অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰাই জ্ঞানৰ উপকৰণ সংগৃহীত হয়। প্ৰকৃত দাৰ্শনিকে মৌমাখিৰ দৰে এই উপকৰণবোৰৰ দ্বাৰাই নিজৰ ক্ষমতাৰে জ্ঞানৰ সৌধ গঢ়ি তোলে।

আধুনিক পাশ্চাত্য দৰ্শনত অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিক হিচাপে জন লক (Jhon Locke), বাৰ্কলে (Berkeley) আৰু হিউমৰ (Hume) নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। বৃটিছ দাৰ্শনিক জন লকেই এই অভিজ্ঞতাবাদক এটা সুসংহত আৰু সুস্পষ্ট ৰূপদান কৰিছিল। তেওঁৰ মতে অভিজ্ঞতাই বা ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষই জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস। অভিজ্ঞতাপূৰ্ব কোনো অৰ্ন্তজাত ধাৰণাৰ অস্তিত্ব মানুহৰ মনত নাথাকে। তেওঁ দাৰ্শনিক ডেকাৰ্টৰ অৰ্ন্তজাত ধাৰণা সম্পৰ্কীয় মতবাদৰ তীব্ৰ সমালোচনা কৰিছিল আৰু তাৰ বিৰুদ্ধে কিছুমান যুক্তি উপস্থাপিত কৰিছিল।

(1) অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ যদি প্ৰকৃততে কোনো অস্তিত্ব থাকে তেনেহ'লে প্ৰত্যেকজন মানুহৰ মনতেই এই ধাৰণা থাকিব লাগিব। কিন্তু শিশু, নিৰ্বোধ, অশিক্ষিত আদি ব্যক্তিৰ মনত এই ধাৰণাবোৰ নাথাকে। কাৰ্যকাৰণ সম্বন্ধ, অসীমতা, নিত্যতা, ঈশ্বৰ প্ৰভৃতিৰ ধাৰণা সম্পৰ্কে এওঁলোক সচেতন নহয়।

(2) অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ যদি প্ৰকৃততে অস্তিত্ব থাকে তেনেহ'লে এই ধাৰণাবোৰৰ সম্পৰ্কে সকলোৱে একমত হ'ব লাগিব। কিন্তু ঈশ্বৰ, নৈতিক নিয়ম আদি ধাৰণা সম্পৰ্কে মানুহৰ মাজত মতভেদ দেখা যায়।

(3) আকৌ কিছুমান ধাৰণা সকলোৰে মনত সমভাৱে উপস্থিত থাকিলেও সেইবোৰ ধাৰণা অন্তৰ্জাত নহ'বও পাৰে। যেনে— জুই, তাপ, সূৰ্য আদি সম্পৰ্কে সকলোৰে ধাৰণা একেই। কিন্তু এই ধাৰণাবোৰ অন্তৰ্জাত নহয়। এইবোৰ ধাৰণা অভিজ্ঞতাৰ পৰাহে অৰ্জন কৰা হয়।

অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ অস্তিত্ব খণ্ডন কৰি জন লকে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব বিচাৰিছিল যে সকলো জ্ঞানেই অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। লকে তেওঁৰ 'An Essay Concerning Human Understanding' নামৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থখনত অভিজ্ঞতাবাদৰ দাৰ্শনিক ভিত্তি স্থাপন কৰে। লকৰ মতে জন্মৰ সময়ত মানুহৰ মন এখিলা অলিখিত কাগজৰ (Tabula rasa) দৰে; যত সকলো কথা অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা লিখা হয়। মনে সকলো ধাৰণা অভিজ্ঞতাৰ পৰা লাভ কৰে। অভিজ্ঞতা দুই প্ৰকাৰৰ— সংবেদন (Sensation) আৰু অন্তদৰ্শন (Introspection)। সংবেদনৰ দ্বাৰা বাহ্যজগতৰ বস্তু (যেনে— ৰং, গোন্ধ, ওজন ইত্যাদি) সম্পৰ্কে জ্ঞান হয় আৰু অন্তৰ্দৰ্শনৰ দ্বাৰা অন্তৰ জগত (যেনে— সুখ, দুখ, মৰম

ইত্যাদি) সম্পৰ্কে জ্ঞান হয়। সংবেদন আৰু অন্তৰ্দৰ্শন অবিহনে মনত কোনো ধাৰণাৰ উৎপত্তি হ'ব নোৱাৰে। মানুহৰ মনে কেৱল মাত্ৰ নিষ্ক্ৰিয়ভাৱে বাহ্যিক জগতৰ পৰা ধাৰণাবোৰ গ্ৰহণ কৰে। মনত ধাৰণা আহি উপস্থিত নোহোৱা পৰ্যন্ত মনে একো কৰিব নোৱাৰে। বিভিন্ন ধাৰণা মনত উপস্থিত হ'লে সেইবোৰ পৰস্পৰৰ লগত তুলনা আৰু সংযুক্ত কৰি মনে জটিল ধাৰণাৰ সৃষ্টি কৰে আৰু বিশেষ বিশেষ তেনে ধাৰণাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আগমন পদ্ধতিৰে সামান্যীকৰণ কৰি সামান্য ধাৰণা বা সমান্য সত্যৰ জ্ঞান লাভ কৰে। লকৰ মতে, বিভিন্ন ধাৰণাৰ মাজত সাদৃশ্য-বৈসাদৃশ্য আদিৰ সম্বন্ধ প্ৰত্যক্ষ কৰাই জ্ঞান। গতিকে অভিজ্ঞতাই সকলো প্ৰকাৰৰ জ্ঞানৰ মূল উৎস। জ্ঞানত বুদ্ধিৰ কোনো অৰিহণা নাই। লকৰ মতে, বুদ্ধিত এনে কোনো ধাৰণা নাই, যাক ইন্দ্ৰিয়ৰ পৰা আগতে লাভ কৰা নাযায় (There is nothing in the intellect which was not previously in the sense)। গতিকে জ্ঞান অভিজ্ঞতাপূৰ্ব (a priori) নহয়, অভিজ্ঞতাপ্ৰসূতহে (a posteriori)।

জৰ্জ বাৰ্কলেও (George Berkeley) এজন অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিক। তেওঁৰ মতেও অভিজ্ঞতা বা প্ৰত্যক্ষই জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস। যি প্ৰত্যক্ষ কৰা যায় কেৱল সেই বস্তুৰহে অস্তিত্ব আছে। বস্তুৰ অস্তিত্ব প্ৰত্যক্ষ নিৰ্ভৰ (Esse est percipi)। অৰ্থাৎ যাক প্ৰত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰি তাৰ অস্তিত্ব থাকিব নোৱাৰে। বাৰ্কলেৰ মতে মনৰ অস্তিত্ব নোহোৱাকৈ প্ৰত্যক্ষৰ অস্তিত্ব থাকিব নোৱাৰে। তেওঁৰ মতে প্ৰত্যক্ষৰ দ্বাৰা মাত্ৰ ধাৰণাৰ জ্ঞান পোৱা যায় আৰু ধাৰণা যিহেতু মনৰ বিষয় সেইকাৰণে মাত্ৰ মনৰহে অস্তিত্ব আছে। বাৰ্কলেই মনৰ বাহিৰে গুণৰ আধাৰৰূপে বস্তুৰ স্বতন্ত্ৰ সত্তাৰ অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰিছে।

দাৰ্শনিক হিউমেও মন আৰু দ্ৰব্য— এই দুয়োটাৰে অস্তিত্ব অস্বীকাৰ কৰে। তেওঁৰ মতে ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষ বা অভিজ্ঞতাই যদি জ্ঞান লাভৰ একমাত্ৰ উপায় হয় তেনেহ'লে অভিজ্ঞতাত নথকা বা ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষগোচৰ নোহোৱা কোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব থাকিব নোৱাৰে। হিউমৰ মতে, অভিজ্ঞতাই ঢুকি নোপোৱা সত্তাৰ জ্ঞানৰ সকলো প্ৰচেষ্টা ফলহীন। সেয়ে তেওঁ মন, দ্ৰব্য, ঈশ্বৰ, আত্মা, কাৰ্যকাৰণ সম্পৰ্ক আদিৰ অস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰে। কিয়নো এইবোৰ প্ৰত্যক্ষৰ বিষয় নহয়। গতিকে এইবোৰৰ অস্তিত্ব নাই।

হিউমৰ অভিজ্ঞতাবাদত ইন্দ্ৰিয় সংবেদনৰ মাধ্যমত লাভ কৰা জ্ঞানৰ বাহিৰে আন কোনো জ্ঞানৰ স্থান নাই। ইন্দ্ৰিয়ৰ লগত যেতিয়া ইন্দ্ৰিয়ৰ বিষয়বস্তুৰ সংযোগ ঘটে তেতিয়া সেই বিষয়বস্তুৰ এটা ছাপ আমাৰ মনত পৰে। ইয়াক মুদ্ৰণ (impression) বোলে। এই মুদ্ৰণ বা ছাপ যেতিয়া অস্পষ্ট হয় তেতিয়া তাক ধাৰণা (idea) বোলা হয়। এই মুদ্ৰণ বা ধাৰণাবোৰ অনুষংগ নিয়মৰ দ্বাৰা পৰস্পৰৰ লগত যেতিয়া নিজে নিজে সংযুক্ত হয় তেতিয়াই জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়। এইবোৰক যুক্ত কৰাৰ বাবে কোনো অন্তৰ ধাৰণা বা স্বতঃসিদ্ধ বুদ্ধিৰ আকাৰৰ প্ৰয়োজন নহয়।

DAILY ASSAM

হিউমৰ মতে জ্ঞানৰ উৎপত্তিৰ ক্ষেত্ৰত বুদ্ধিৰ কোনো অৱদান নাই। জ্ঞান সম্পূৰ্ণৰূপে অভিজ্ঞতালব্ধ। যাক অভিজ্ঞতা বা ইন্দ্ৰিয়-প্ৰত্যক্ষৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি তেনে ধাৰণাক বা বস্তুক তেওঁ স্বীকাৰ কৰা নাই। জ্ঞানৰ উৎস হিচাপে অভিজ্ঞতাৰ প্ৰতি থকা এই আনুগত্যৰ বাবে হিউমক পাশ্চাত্য দৰ্শনত চৰমপন্থী অভিজ্ঞতাবাদী বুলি অভিহিত কৰা হয়।

হিউমৰ মতে বৈজ্ঞানিক জ্ঞান সাৰ্বিক আৰু সুনিশ্চিত নহয়। কিয়নো বৈজ্ঞানিক জ্ঞান কাৰ্য-কাৰণ তত্ত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু কাৰ্য-কাৰণ সম্বন্ধ সঠিক আৰু অনিবাৰ্য সম্বন্ধ নহয়। অনিবাৰ্য সম্বন্ধ এই জ্ঞান অভিজ্ঞতাৰ পৰা লাভ কৰা নাযায়। হিউমৰ মতে সাৰ্বিক আৰু অনিবাৰ্য সত্যৰ কোনো অস্তিত্ব নাই। কোনো জ্ঞানেই সুনিশ্চিত নহয়। সকলো জ্ঞানেই সম্ভাব্য। সেইকাৰণে হিউমক সংশয়বাদী দাৰ্শনিক বুলি অভিহিত কৰা হয়। হিউমৰ অভিজ্ঞাতাবাদৰ অনিবাৰ্য পৰিণতি হৈছে সংবেদনবাদ আৰু সংশয়বাদ।

সমালোচনা ঃ

বুদ্ধিবাদৰ দৰে অভিজ্ঞতাবাদেও জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে এক সন্তোষজনক ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পৰা নাই। সেয়ে অভিজ্ঞতাবাদো সমালোচনাৰ পৰা মুক্ত নহয়। অভিজ্ঞতাবাদৰ প্ৰধান সমালোচনা সমূহ হ'ল—

(1) অভিজ্ঞতাবাদী সকলৰ মতে, ধাৰণাক গ্ৰহণ কৰাৰ সময়ত মন সম্পূৰ্ণভাৱে নিষ্ক্ৰিয় হৈ থাকে আৰু পিচত বিভিন্ন ধাৰণাই পৰস্পৰৰ লগত যুক্ত হৈ জটিল ধাৰণা গঠন কৰাৰ সময়ত মন সক্ৰিয় হৈ উঠে। কিন্তু মনোবিজ্ঞান অনুসাৰে মনৰ সক্ৰিয়তাৰ বাবেই সংবেদনৰ পৰা ধাৰণাৰ সৃষ্টি হয়। সেই কাৰণে ধাৰণা গ্ৰহণ কৰাৰ সময়ত মন সক্ৰিয়, নিষ্ক্ৰিয় নহয়। গোলাপ ফুলৰ ধাৰণা মানেই গোলাপ ফুলৰ বিভিন্ন সংবেদনক গোলাপ বুলি বাখ্যা কৰা হয়। সেইটো নহ'লে গোলাপ ফুলৰ ধাৰণা মনত আহিবই নোৱাৰে।

(2) অভিজ্ঞতাবাদী লকৰ মতে, মন হ'ল এখন অলিখিত বগা কাগজ। এই ধাৰণাটোও ঠিক নহয়। অন্তৰ্জাত ধাৰণা নাথাকিলেও শিশুৰ মনৰ মাজত এটা অন্তৰ-প্ৰৱণতা (Innate tendency) লক্ষ্য কৰা যায়, যাৰ বাবে একেটা পৰিয়ালৰ দুটি শিশুৰ মন দুইভাৱে গঢ়ি উঠে। লকে সাৰ্বিক আৰু অনিবাৰ্য সত্যৰ অস্তিত্বও স্বীকাৰ কৰা নাই। কিন্তু জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমান সাৰ্বিক আৰু অনিবাৰ্য সত্য আছে যিবোৰ বুদ্ধিৰ পৰাহে লাভ কৰিব পৰা যায়, যিবোৰ অবিহনে জ্ঞান সম্ভৱ নহয়।

(3) হিউমে মনৰ কোনো স্থায়ী সত্তা স্বীকাৰ কৰা নাই। তেওঁ বিচ্ছিন্ন সংবেদন আৰু ধাৰণাকেই জ্ঞানৰ উপকৰণ বুলি নিৰ্দেশ কৰিছিল। কিন্তু এই সকলো বিচ্ছিন্ন সংবেদন আৰু ধাৰণাৰ মাজত যদি কোনো আভ্যন্তৰীণ যোগসূত্ৰ নাথাকে তেতিয়াহ'লে জ্ঞানৰ ঐক্য আৰু নিৰবিচ্ছিন্নতা ব্যাখ্যা কৰা নাযায়। মন

যদি কোনো স্থায়ী সত্তা নহয় তেতিয়াহ'লে তাৰ ঐক্যবিধান বা সংশ্লেষণৰ ক্ষমতা নাথাকিব, আৰু এই ক্ষমতা বাহিৰে অনুষংগৰ নিয়মবোৰ অৰ্থহীন হৈ পৰিব। বিচ্ছিন্ন সংবেদনৰ সহায়ত অনুষংগৰ নিয়মবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পৰা নাযায়।

(4) হিউম হ'ল এজন সংশয়বাদী দাৰ্শনিক। তেওঁ সুনিশ্চিত জ্ঞানৰ অস্তিত্বত বিশ্বাস নকৰে। তেওঁৰ মতে সকলো জ্ঞানেই সম্ভাব্য। কিন্তু সংশয়বাদক কোনোমতে সমৰ্থন কৰিব নোৱাৰি। সুনিশ্চিত জ্ঞান যদি সম্ভৱ নহয় তেতিয়াহ'লে হিউমৰ মতবাদো সম্ভাব্য হ'ব। গতিকে তেওঁৰ মতবাদক সুনিশ্চিত বুলি গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি।

(5) জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত বুদ্ধিৰ অৱদান কিমান তাক বিচাৰ নকৰাকৈ অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিক সকলে জ্ঞানৰ সীমা নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ চেষ্টা কৰিছিল। অভিজ্ঞতা বা ইন্দ্ৰিয় সংবেদনকে জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস বুলি গণ্য কৰা বাবে অভিজ্ঞতাবাদী সকলৰ দৃষ্টিভংগী যে বিচাৰবিযুক্তবাদী বা নিৰ্বিচাৰবাদী তাক কাণ্টে উল্লেখ কৰিছে।

পাঠৰ মূলকথা ঃ

বুদ্ধিবাদ ঃ বুদ্ধিবাদ মতে বুদ্ধিয়েই হৈছে জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস। বুদ্ধিবাদৰ বৈশিষ্ট্য—

(1) বুদ্ধিয়েই যথাৰ্থ জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস। বুদ্ধিৰ পৰাই স্বত:সিদ্ধ আৰু অৱশ্যস্বীকাৰ্য অন্তৰ্জাত ধাৰণাবোৰ পোৱা যায়।

(2) অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ পৰাই জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়। অন্তৰ্জাত ধাৰণাৰ পৰা লাভ কৰা জ্ঞান অনিবাৰ্য, সাৰ্বজনীন আৰু নিশ্চিত।

(3) অন্তৰ্জাত ধাৰণা সমূহৰ পৰা জ্ঞান গঠন কৰাৰ সময়ত মানুহৰ মনে সক্ৰিয় ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।

(4) বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকলে ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাক সম্পূৰ্ণভাৱে অস্বীকাৰ কৰা নাই। অৱশ্যে ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতা সম্পৰ্কে বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিক সকল একমত নহয়। তথাপি তেওঁলোকে ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাক বুদ্ধিৰ দ্বাৰা লাভ কৰা সাৰ্বিক সত্য বুলিয়েই মন কৰে।

অভিজ্ঞতাবাদ ঃ অভিজ্ঞতাবাদ মতে অভিজ্ঞতাই হৈছে জ্ঞানৰ একমাত্ৰ উৎস।

অভিজ্ঞতাবাদৰ বৈশিষ্ট্য—

(1) জন্মৰ সময়ত মানুহে মনত কোনো ধাৰণা লৈ জন্ম গ্ৰহণ নকৰে। জন্মৰ সময়ত মানুহৰ মন এখিলা অলিখিত বগা কাগজৰ দৰে। মনে সকলো ধাৰণা অভিজ্ঞতাৰ পৰাই লাভ কৰে।

(2) অভিজ্ঞতা দুই প্ৰকাৰৰ— সংবেদন আৰু অন্তদৰ্শন। সংবেদনৰ দ্বাৰা বাহ্যজগতৰ যেনে— ৰং, গোন্ধ আদিৰ অভিজ্ঞতা জন্মে আৰু অন্তৰ্দৰ্শনৰ দ্বাৰা মনোজগত বা মানসিক অৱস্থাৰ যেনে— দুখ, সুখ আদিৰ অভিজ্ঞতা জন্মে।

(3) ধাৰণাক গ্ৰহণ কৰাৰ সময়ত মন সম্পূৰ্ণ ভাৱে নিষ্ক্ৰিয় হৈ থাকে আৰু পিচত

DAILY ASSAM

বিভিন্ন ধাৰণাই পৰস্পৰৰ লগত যুক্ত হৈ জটিল ধাৰণা গ্ৰহণ কৰাৰ সময়ত মন সক্ৰিয় হৈ উঠে।

(4) অভিজ্ঞতাৰ পৰা কোনো বস্তু সম্পৰ্কে বিশেষ বিশেষ জ্ঞান লাভ কৰা যায়, আৰু এই বিশেষ বিশেষ জ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আগমন পদ্ধতিৰে সামান্যীকৰণ কৰি সামান্য ধাৰণা বা সামান্য সত্যৰ জ্ঞান লাভ কৰিব পৰা যায়।

অভিজ্ঞতাপূৰ্ব জ্ঞান ঃ যি জ্ঞান অভিজ্ঞতা লাভৰ পূৰ্বেই ব্যক্তিৰ মনত স্পষ্টভাৱে থাকে, যি জ্ঞান অভিজ্ঞতাৰ পৰা উদ্ভৱ নহয়। অভিজ্ঞতাপূৰ্ব জ্ঞান হ'ল সেই জ্ঞান যি সকলো প্ৰকাৰ অভিজ্ঞতা আৰু সকলো প্ৰকাৰ ইন্দ্ৰিয়লব্ধ জ্ঞান নিৰপেক্ষ।

অভিজ্ঞতালব্ধ বা অভিজ্ঞতা প্ৰসূত জ্ঞান ঃ যি জ্ঞান ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষ বা অভিজ্ঞতাৰ পৰা উদ্ভৱ হয় তাক অভিজ্ঞতা প্ৰসূত জ্ঞান বুলি কোৱা হয়।

অনুশীলনী

1. খালী ঠাই পূৰণ কৰা ঃ

(a) অভিজ্ঞতাবাদী সকলৰ মতে — জ্ঞানৰ উৎস।

(b) বুদ্ধিবাদী সকলৰ মতে — জ্ঞানৰ উৎস।

(c) ডেকাৰ্ট এজন — দাৰ্শনিক ।

(d) বাৰ্কলে এজন — দাৰ্শনিক।

(e) লকৰ মতে জন্মৰ সময়ত আমাৰ মনটো — ৰ নিচিনা হৈ থাকে।

(f) অভিজ্ঞতাবাদৰ অনিবাৰ্য পৰিণতি হৈছে — আৰু —।

(g) বুদ্ধিবাদৰ মতে জ্ঞান উৎপাদনত মনৰ ভূমিকা —।

(h) 'অস্তিত্ব প্ৰত্যক্ষ নিৰ্ভৰ' উক্তিটো —ৰ দৰ্শনত পোৱা যায়।

2. সংজ্ঞা দিয়া ঃ

(a) বুদ্ধিবাদ

(b) অভিজ্ঞতাবাদ

(c) অন্তৰ্জাত ধাৰণা

(d) অভিজ্ঞতাপূৰ্ব জ্ঞান

(e) অভিজ্ঞতাপ্ৰসূত জ্ঞান

3. পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰা।

(a) বুদ্ধিবাদ আৰু অভিজ্ঞতাবাদ

(b) অভিজ্ঞতাপূৰ্ব জ্ঞান আৰু অভিজ্ঞতাপ্ৰসূত জ্ঞান

4. চমুটোকা লিখা ঃ

(a) বুদ্ধিবাদ

(b) অভিজ্ঞতাবাদ

(c) অস্তিত্ব প্ৰত্যক্ষ নিৰ্ভৰ

(d) অন্তৰ্জাত ধাৰণা

5. উত্তৰ দিয়া ঃ

(a) দুজন বুদ্ধিবাদী গ্ৰীক দাৰ্শনিকৰ নাম লিখা।

(b) তিনিজন আধুনিক বুদ্ধিবাদী দাৰ্শনিকৰ নাম লিখা।

(c) অভিজ্ঞতাবাদ মতবাদটো সৰ্বপ্ৰথমে কোনে প্ৰবৰ্তন কৰিছিল?

(d) তিনিজন অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শিনিকৰ নাম লিখা।

(e) হিউমক কিয় চৰমপন্থী অভিজ্ঞতাবাদী দাৰ্শনিক বুলি অভিহিত কৰা হয়?

(f) হিউমক কিয় সংশয়বাদী দাৰ্শনিক বুলি অভিহিত কৰা হয়?

(g) আধুনিক পাশ্চাত্য দৰ্শনৰ জনক বুলি কাক কোৱা হয়?

(h) 'জন্মৰ সময়ত মানুহৰ মন এখিলা অলিখিত কাগজৰ দৰে' বুলি কোনে কৈছিল? কথাষাৰ ব্যক্ত কৰা সিদ্ধান্তটো কি?

(i) 'পূৰ্বতে ইন্দ্ৰিয়ত নথকা কোনো কথাই বুদ্ধিত থাকিব নোৱাৰে'— এই উক্তিটো কাৰ? তেওঁ জ্ঞান উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় কোনটো মতবাদৰ লগত জড়িত?

(j) অন্তৰ্জাত ধাৰণা কি? জ্ঞান উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় কোনটো তত্বৰ লগত অন্তৰ্জাত ধাৰণা তত্বটো জড়িত?

6. লকে কি কি যুক্তিৰ দ্বাৰা অন্তৰ্জাত ধাৰণাবোৰ খণ্ডন কৰিছে।

7. জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ হিচাপে বুদ্ধিবাদ তত্বটো আলোচনা কৰা।

8. জ্ঞানৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদ হিচাপে অভিজ্ঞতাবাদ তত্বটো আলোচনা কৰা।

* * *

DAILY ASSAM